

גורלו של ישוע שר הפנים במחקר המדעי (?)

מאת

מאיר בר-אילן

ד"ר י' ליבס, כתב מאמר שהתפרסם לאחרונה על אודות אחד ממלאכי הפנים המוזכר במחזור לראש השנה¹. ליבס ניסה להתחקות אחר מקור השם "שוע שר הפנים" הידוע אך ורק מאחת התפילות שבין החקיעות דמיושב, וברצוני להגיב על דבריו². בתחילת דבריו מספר ליבס על גלגולי מאמרו המבוסס על הרצאה על-פה: "אחרי שנשאתי את הרצאתי זו בכנס לחקר ספרות ההיכלות באוניברסיטה העברית באדר ראשון תשמ"ד, העיר לי ד"ר מאיר בר אילן על מאמרו של הרב אבידע", וכו'. לאמור, בא אני להשלים עתה את ביקורתי שהחלתי בה על-פה לפני למעלה משלוש שנים, כעדות המבוקר. למעשה, את ביקורתי אז חילקתי לשנים: עניין אחד אותו העליתי בפומבי עם סיום דבריו של ליבס, ועניין אחר שנדון באופן פרטי לאחר ההרצאה. ביקורתי הפומבית תוסבר בהמשך הדברים, אך כבר עתה אסביר מדוע חילקתי את דבריי. הואיל וראיתי לפני אדם המרצה ברוב-עם על נושא אותו אין הוא מכיר, בעניין חשוב שנכתבו עליו מאמרים מבלי שאלו נודעו למדבר, סבור הייתי כי אין זה נאה לבקר אותו על כך בפומבי, בבחינת מלבין את פני חברו. ברם, עתה כשבא ליבס ומודיע על כך ברבים, ובשל סיבות נוספות, בטל טעמי, ויכול אני לבקרו גם בעניין זה.

תמה הייתי על אדם המדבר על נושא שאינו יודע אותו. קורה, לעתים, שנתעלם מאמר מסוים מחוקר, הואיל ואין אותו מאמר מצוי על דרך המלך של המחקר והחוקר כאחד. ברם, לפנינו מקרה שונה: מרצה אדם על נושא כאילו לא נכתב עליו דבר, ואינו כן. יתרה מזו, באותו מעמד, ועל רגל אחת, אמרתי לליבס כי לבד ממאמרו של אבידע (זלוטניק)³, נכתבו עוד מאמרים, אלא שלא היו זכורים לי אותה שעה. והנה, לאחר הרצאתו שבעל-פה הכין ליבס את שיעורי הבית שלו, אך לא את כולם. אכן, קרא הוא את ספרו של ח' קרויס אשר חציו מוקדש לשאלה שעמדה בפני ליבס, כמו גם דבריו של ח' ליברמן, כמו גם דברי

1. למלאך הפנים, ולמלאכים אחרים במחזור, ראה מאמרי: 'הערות למחזור בענייני מלאכים', אור המזרח, לה (תשמ"ו), עמ' 7-12.

2. י' ליבס, 'מלאכי קול השופר', י' דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה — דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, [= מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, 1 (א-ב)], ירושלים תשמ"ז, עמ' 171-195.

3. י' אבידע, 'המלאכים הממונים על השופר המעלים את החקיעות', סיני, לב (תשי"ג), עמ' ע-פט. ראשיתו של מאמר זה במאמר אחר (שלא צוין אצל ליבס): 'י"ל זלוטניק (= אבידע)', 'להוצאת צלם מהיכל', נרות שבת, ג ע"ה (תש"ו), עמ' קצד.

אחרים⁴. ואולם, הכלל העולה לנו מהודאתו של מחבר המאמר הינו כי הרצה הוא על ישוע שר הפנים טרם ידע כי כבר נכתבו על כך דבריהם של רבים וטובים בעולם המחקר. יותר משמץ של עזות מצח מוצא אני באדם המרצה על נושא עליו לא קרא בספרות המקצועית שלו. הואיל ואיני יכול לבא בתלונות אל הוועדה המארגנת את הכנס הנ"ל שאישרה לליבס את הרצאתו זו, תוזר אני אל ליבס, ואל התיזה אותה הציע בהרצאתו, ולאחר מכן במאמרו.

עוד קודם שנבוא לבחון את התיאוריה בה דוגל ליבס, צריכים אנו לשים לב לתופעה מחקרית אשר איני מוצא לה מלה מתאימה לבד מהכינוי 'מדהימה'. המדהים בדבריו של ליבס הוא כי למרות שלמד על נושא דיונו רק לאחר הרצאתו בפני הציבור, הרי שאין כל הפרש בין ליבס שבעל-פה קודם שלמד, לבין ליבס שבכתב אחר שלמד. דבק הוא בתיאוריה שלו באופן עקבי, החל משלב היותו הדיוט בנושא, ועד לשלב בו עיין בכתבי יד שונים, סיים את לימודיו והשלים את כתיבתו בנושא. נבוא לכן לבחון את דבריו של ליבס, ללא התייחסות לדרך בה התחברו אצל הכותב.

על הסבירות המדעית

בעיקר דבריו של ליבס אין כל חדש. לדעתו, תפילת ה-'יהי רצון' המקדימה לתקיעות השופר בראש השנה נוסדה על ידי נוצרים, ומהם הגיעה היא לתפילתם של יהודים יראי שמים. ברם, בעוד ש"ממציא" השיטה, שפ"ן הסופר, ראה בכך מלאכתם של מדפיסים נוצרים ואנשי מיסיון⁵, הרי שליבס מחדש לנו כי התפילה נתחברה על ידי יהודים-נוצרים במאות הראשונות לספירה.

והנה, אם נבוא לדייק בהשערותו של ליבס, נמצא כי למעשה שלוש השערות לפנינו, האחת תלויה ברעותה. ראשית, משער הוא כי היו יהודים שהתפללו לישו, דיעה שאין לה כל ביסוס⁶. שנית, ליבס מניח כי אותם יהודים-נוצרים השגירו את תפילותיהם לתוך כלל תפילותיהם של ישראל. תמה אני על הנחה זו. כידוע, ברכת המינים בנוסח שבגניזה כללה ברכה, שאינה אלא קללה: 'והנצרים והמינים כרגע יאבדו, ימחו מספר החיים ועם צדיקים אל יכתבו'⁷. אם כן, כלום רשאים אנו לומר שהמתפללים היהודים-הנוצרים לא חשו לכך? הרי מאליו ברור כי ברכה זו נתקנה לבידול חברתי של אותם אנשים, ואם כן, כיצד זה אפשר שתפילותיהם — גם אם נניח שהיו כאלה — נכנסו לתפילת הכלל?

והנה, בשתי השערות אלו אין די, והן זוקקות השערה נוספת, והיא: התפילה הנדונה כאן הועברה באמצעות "זרמים תת-קרקעיים" ביהדות מן המאות הראשונות לספירה בה היו

4. אהרן ראקובר (= שמואל אשכנזי), 'ישוע' שר הפנים, נרות שבת, ג, ס"ג-ד (חש"ו), עמ' קב-קג (המציין גם להערת ר' ראובן מרגליות בקרית-ספר); ח' קרויס, מכלכל חיים בתסד, ירושלים חשמ"ב; שם מובאים בפרוטרוט עיקר מאמרי כל החוקרים שקדמוהו, ולבסוף מובא צילום מאמרו של אבידע; ח' ליברמן, אהל רח"ל, ניו יורק חש"מ, עמ' 511-515.

5. ש"ש פייגנוואהן, עלבונה של תורה, ברלין תרפ"ט, עמ' 51.

6. על דעות הנוצרים על אחדות הדמיון שבין משיחם לתנך ולמטטרת, ראה במאמרי: 'כסא ה': מה שמחתתיו, מה שכנגדו ומה שאצלו, דעת, 15 (חשמ"ה), עמ' 21-35.

7. י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, מהדורה שניה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 24.

יהודים-נוצרים, ועד לשלהי ימי-הביניים⁸. לליבס נחוצה השערה זו שכן מודה הוא באיחורה היחסי של תפילה זו, כעדותם של כתבי היד הרבים של הסידורים הקדמונים. אם כן, על מנת להרחיק את עדותו בלמעלה מאלף שנה, נחוצה לו לליבס ההנחה כי אכן היו זרמים 'תת-קרקעיים' מעין אלו. כיוון שתופעה זו אינה ידועה לנו כלל, אין לה מופת, ואין לה תומך, אומר אני לליבס: 'הוצא נא אלינו את ראיותיך, ונדעם'. ויתרה מזו, בכנס המוזכר לעיל ציינתי על-פה כי אי אפשר לומר כי תפילות אלו חוברו בתקופה התלמודית משני טעמים: (א) שתי תפילות מסתיימות בברכה 'ברוך אתה ה' בעל הרחמים' (למעט בנוסחים המאוחרים יותר שעברו תיקון ומחיקת שם ה'). ואולם, צירוף לשוני זה כנינוי לה': 'בעל הרחמים', אינו ידוע מן הספרות התלמודית⁹. יתר על כן. אף אם ידועים מספר תארים בהם מכונה ה': 'בעל...'. הרי שבין למעלה ממאתים וחמשים ברכות המוכרות לנו אין אף ברכה הנחתמת בתואר 'בעל', ולא במקרה, כנראה¹⁰. (ב) בספרות התלמודית אין זכר לרעיון המובע בתפילה זו לפיה התקיעות הופכות למעין יישות עצמאית אשר ניתן לרוקמה ביריעה או בפרוכת שמימית כלשהי, ולכל המוקדם ידועה היא מכתביהם של חסידי אשכנז¹¹. אכן, ידועות מסורות אחרות הדומות לעניין, והמפורסמת שבהן היא המסורת על המלאכים המביאים את התפילות ועושים מהן עטרה בראשו של הקב"ה¹². על כך יש

8. מעניין הוא השינוי בגישתו של ג' שלום בחקר מקורותיו של הוזהר. בראשית מחקרו סבר כי 'זרמים תת-קרקעיים' מעין אלו היו בנמצא. ברם, לאחר מחקר בן למעלה מחמשים שנה נאלץ להודות כי לא הצליח לחשוף מקורות קדומים.

9. הדגמה יפה לכך ניתן לראות בנוסח 'אל ארך אפים' ב'תחנון' שבפתיחת הסליחות. לפי חלק מהנוסחים כתוב: 'ו"בעל הרחמים' נקראת'. ברם, אין ה' מכונה כך בתנ"ך, ונדאה שקטע זה אינו אלא תוספת (ד' גולדשמידט, סדר הסליחות: כמנהג ליטא וקהילות הפרושים בארץ ישראל, מוסד הרב קוק, ירושלים חשכ"ה, עמ' 1).

10. אמנם, ה' מכונה 'בעל...'. אך לא בברכה. למשל: (א) 'בעל מלחמות' ביוצר של שחרית; (ב) 'בעל גבורות' בעמידה, אך לא בנוסח תימן: תכלאל עץ חיים, א, לג ע"ב; (ג, ד) 'בעל הנחמות ובעל הישועות' בסיום 'רצה והחליצנו', התוספת לשבת בברכת המזון. אף נוסח זה אינו בסדור תימן, תכלאל עץ חיים, א, קסט ע"א; (ה) 'בעל מחשבות' בסנהדרין יט ע"ב. בסידור נוסח פרס, מהד' ש' טל, ירושלים תשמ"א, עמ' 59 קוראים אנו ביוצר: 'עושה חדשות בעל מלחמות ובעל נחמות'; (ובעמידה (עמ' 12): 'בעל הגבורות'. דוגמה נוספת ראה להלן סוף הע' 13, ועל אי השימוש ב'בעל' בברכות, ראה בספרי: סחרי תפילה והיכלות, רמת גן תשמ"ז, עמ' 129, הע' 34.

11. רעיון דומה ציין ראקובר כמופיע בתיקוני זוהר. מכל מקום, בפירוש מופיע הוא בקטע שיצא מבית מדרשם של חסידי אשכנז (ש' מוסאיוב, מרכבה שלמה, ירושלים תרפ"א, כה ע"ב): 'כי על כל תקיעה מלאך ממונה, ומוליכה לפני הקב"ה. על תקיעה ראשונה ממונה שרף והוא סנדלפון... מלמד שמוליך את הקול של שופר על ראש הקב"ה במקום חפילין, ומתקן עטרה מהם, וכו'.

12. ראה מאמרי: 'רעיון המלכת ה' בכתר והפולמוס הקראי נגד התפילין של ה', המיסטיקה היהודית הקדומה (לעיל, הע' 2), עמ' 221-233.

ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים — ראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' 83-84, ציטט קטע היכלות שאינו ידוע ממקום אחר, ובו מתואר מטטרון שר הפנים כמלאך אשר יחד עם מלאכים אחרים מקבלים את התפילות מישראל ונותנים אותו בראשו של ה' (דברי הפייטן שם טעונים לימוד שאין כאן מקומו). על

להוסיף כי בחניא רבתי (דפוס צילום, ירושלים תשכ"ג), הל' ראש השנה סי' ע"ב צוטט קטע ממדרש שיר השירים על הפסוק 'השבעתי אתכם', קטע שאינו לפנינו: 'אומרת כנסת ישראל למלאכים העומדים על שערי תפלה ועל שערי דמעה: הוליכו תפילתי ודמעתי לפני הקב"ה, ותהיו מליצי יושר לפניו שימחול לי על הזדונות ועל השגגות'¹³. לאמור: לפי המסורת התלמודית מוליכים המלאכים תפילות, ולפי המדרש, שלא הגיע עדינו, גם דמעות¹⁴. מסורות מעין אלו שוקעו בספרות החיצונית, ובמיוחד זו האפוקאליפטית, בעלת הזיקה התוכנית לספרות ההיכלות. בחזון ברוך ב' מלמד המלאך את החזנה את הסודות השמימיים, לוקח אותו לרקיעים השונים, מראה לו את שלוש מאות ששים וחמש שערי השמים, ועוד ועוד¹⁵. והנה, בפרק יב מתאר החזנה את המלאכים המביאים סלים מלאי פרחים ושמים אותם לפני המלאך מיכאל. לבקשת החזנה, הסביר לו המלאך כי 'הפרחים האלה, צדקות הצדיקים המה'. הרי, איפוא, שלא רק תפילות מובאות לשמים, אלא אף צדקות באופן כללי. מכל מקום, תקיעות השופר כיישנות עצמאית אינן מוכרות אלא מספרותם של חסידי אשכנז ומן התפילות הסמוכות לתקיעות דמיושב, ועל כן אין לתלות קטעי תפילה אלו בבעלי התלמוד. נמצא, אם כן, שלפנינו מקרה בו על מנת לקבל את דעתו של חוקר צריכים אנו להסכים עם שלוש השערות התלויות זו בזו, כאשר אף לא אחת מהן הכרחית או מוכחת. כלומר, הסבירות המדעית של צירוף ההנחות שלפנינו שואף לאפס, ותמה אני מי יקבל השערה מעין זו, ומדוע¹⁶.

הצורך בכינוס קטעי היכלות מסוג זה, ראה עתה: י' דן, 'היכלות גנוזים', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 437–433.

13. עמד על כך: הרב ראובן מרגליות, מלאכי עלין, מהדורה שניה, ירושלים תשכ"ד, עמ' קב. על השערים השונים בשמים, ראה: סחרי תפילה והיכלות, עמ' 24–26, 111 ואילך. הרעיון שהמלאכים שומרי השערים בשמים, וממילא עשויים למנוע כניסת תפילות, הובא גם בפיוט הארמי 'נטרי תרעין': 'שומרי שערים, פתחו שערים ותשמע צעקת ישראל עשוקים'. ראה: ש' קרויס, 'הערות לפיוט "נטרי תרעין"', ספר השנה ליהודי אמריקה, א (תרצ"א), עמ' 260–263. (את קדמות הפיוט הוכיח ש' אסף מנוסח מציבה שנתגלתה בברימדיז: 'שומרי גינני גן עדן / פיתחו שערי גן עדן / ותבוא לאה לגן עדן'. ראה הערתו בגני קדם, ד [תר"ץ], עמ' 111). רעיון זה שהמלאכים פותחי שערים ראוי להשוואה עם התפילות המקובלות ביום כפור, כגון ביוצר של שחרית (אשכנז): 'בא"י אמ"ה הפותח לנו שערי רחמים', ובמיוחד בנעילה (היינו נעילת שערים) כגון 'פתח לנו שער', ועוד.

פיוט זה ראוי להשוואה, כמובן, עם הפיוט היותר ידוע 'מכניסי רחמים', שעורר בעבר ויכוחים הילכתיים. ראה: סדר הסליחות כמנהג פולין, מהד' ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' 11 (וכן גם שם במנהג ליטא), עמ' יח. הפיוט מופיע גם בסדר רב עמרם גאון, מהד' ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קנט, והשוואת המלים לכאן מאלפת: 'מכניסי רחמים הכניסו רחמינו לפני בעל הרחמים... מכניסי דמעה' וכו'. 14. מעין תהלים נו, ט: 'נדי ספרתה, אתה שימה דמעתי בנאדך, הלא בספרתך', כלומר, דמעות המשורר מגיעות אל ה' ונספרות שם (והוא עתיד לקבל שכר על כל אחת מהן).

15. להלן מתוך: א' כהנא, הספרים החיצוניים, מהדורה שניה, תל-אביב תשט"ז, עמ' תח ואילך.

16. אבל ליבס בשלו (עמ' 176): 'אי אפשר אפוא שלא לשער...'; (עמ' 177) 'אבל כבר שיערתי במאמרי הנ"ל, ולא על השערות מעין אלו ייבנה המחקר.'

על המגמתיות המדעית

המגמתיות במחקרו של ליבס, גלויה על פני כל 'מחקרו', ואין אלא להצטער על כי דבריו פורסמו כפי שהם¹⁷. לא זו בלבד, אלא שליבס אינו דן בכל המקורות שלפניו. כבואנו לקבוע זמן חיבורם של התפילות שלפנינו אין אנחנו רשאים לדון. כשם שעושה ליבס, בתפילה אחת מתוך שלוש. כיוון שכולן באות כאחת, חובה לדון בשלושתן, ואי אפשר להסתמך על שליש מן המקורות על מנת להסיק ממנו על הכלל. חטא על פשע הוסיף ליבס בכך שהנוסח המובא בראשית דבריו אינו לקוח מן הדפוס הראשון (פראג שמ"ה), ובכך נמנע מן המעייין בחיבורו לדעת כי במקור הסתיימה התפילה בברכה 'ברוך אתה ה' בעל הרחמים', שלא כנוסח מחוסר הברכה אצל ליבס: 'ברוך אתה בעל הרחמים'¹⁸. כביכול, במכוון מוליך אותנו ליבס בדרך שרוצה הוא כי נלך בה.

חוסר הבהירות אצל ליבס מפריעה לגלות כי לכל היותר ניתן להסיק מדבריו שתפילות אלו המלוות את התקיעות דמיושב חוברו על ידי אחד מחסידי אשכנז, היינו לערך במאה השלוש עשרה (אף כי גם לכך אין ראייה נחרצת)¹⁹. מכל מקום, לבוא ולומר כי התפילות חוברו אלף שנים קודם לכן, או אף יותר, ללא טעם של ממש, ללא ראייה היסטורית או עדות ספרותית, אינה לא רק חוסר קורלאציה בין המקורות לבין המשתמע מהם, אלא אף עזות מצח. כמה יגעו החוקרים על מנת לגלות את טיב הקשרים בין יהודי ארץ ישראל לבין דרום איטליה וראשוני חכמי אשכנז; כמה טרחו להבין את טיב הקשרים בין ישיבות בבל לספרד, והנה בא אדם ובהינף קולמוס רוצה לבנות קשרים שלא היו ולא נבראו. נמצא, איפוא, כי חוסר הבנה היסטורית, הערכה תיאולוגית בלתי מתקבלת על הדעת, ותכונות נוספות שלא באן המקום לפורטן, חברו יחדיו בדבריו של ליבס²⁰.

על קיומה של התיאוריה ה'נוצרית'

הייתי רוצה להעיר הערות נוספות על דרך מחקרו של ליבס, כאן ובמקומות אחרים²¹,

17. כבר בהתחלה מציג הוא 'שאלה מכוונת': 'הייתכן שאין זה אלא ישו הנוצרי?', ובהמשך (עמ' 174) 'האם אכן הוא הנוצרי?', ועוד (עמ' 176): 'האמנם ישו הנוצר כאן הוא הנוצרי?', אך שילוש מכוון זה מעיד יותר על רטוריקה דמאגוגית, ולא על מחקר ראוי לשמו.

18. נראה כי נובע הדבר מגלגוליו (חרתי משמע) הרבים של המאמר, כפי שניכר הדבר ממקומות נוספים בחיבורו. על הסיבות להשמטת שם ה', ראה: ח' קרויס, מכלכל חיים בחסד, עמ' סא הע' 1. לדוגמאות אחרות, ראה: סתרי תפילה והיכלות, עמ' 11 ואילך.

19. ראייה נוספת לכך ניתן לראות בנטייתם המיוחדת של חכמי אשכנז לחדש ברכות ללא כל ביסוס הילכתי 'נורמאטיבי'. לדוגמה, ר' אליעזר בן יואל הלוי בהלכותיו, ספר ראבי"ה, מהדורת א' אפטוביצר, א, ברלין תרע"ד, עמ' 106 (161), כותב: 'ורגיל היה מורי אבי לברך על כל המצות אחריהם, ולהזכיר לשמור מצוה פלונית' וכר'. שיטה הילכתית זו (אשר ניתן לראות את שורשיה בהילכות ארץ ישראל), מצאה את ביטוייה בברכות מגוונות. (ראה, למשל: א"מ הברמן, תפלות מעין שמונה עשרה, ברלין תרצ"ג; מ' בית-אריה, 'ברכות האיברים', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 265–272, והשלמה לרקע הנדון שם, ראה בסתרי תפילה והיכלות, עמ' 43 ואילך; 93 ואילך).

20. בינתיים נחעלה ד"ר ליבס למעלה פרופסור, מן הסתם, על בסיס המאמרים שכתב, והמאמר הנדון כאן בכלל. הרי לנו פירוש חדש ל'זו תורה חו שכרה'.

21. מאמריו האחרים של ליבס, חלקם זוקק ביקורות נוספות, רשומים במאמרו הנדון כאן.

אך צר לי המקום, ועל כן אתרכז רק בעוד עניין מתחולוגי אחד. הואיל וליבס חדר לתחום הזר לו — עולם חקר התפילה — מוצא אני מקום להעיר ביחס לשאלה שמנסר ליבס בעולמנו, והיא בעיית חדירת מקורות נוצריים אל היהדות. קודם שליבס שיער את השערותיו, צריך היה לברר אם לא קדמוהו בטענות מסוג זה שהוא מעלה, ומה היה גורלם המחקרי של אותן סברות. ואכן, למעשה, כבר קדמוהו מאות שנים בבדיית 'מסורות' מעין אלו, וראוי היה לו ולאחרים לעיין בתוצאותיהן המחקריות של הסברות למען יכשיר את קרקע הלבבות לטענותיו.

לערך מן המאה השתים-עשרה נפוצה באשכנו האגדה כי היה זה פטרוס השליח אשר חיבר את 'נשמת כל חי'. ואולם, כבר הוכח במידות שונות של הצלחה, או שיכנוע, כי אין שחר לדיעה זו²². הני אומר, עד כה לא הצליחו לאשש השערה כלשהי בדבר השפעה, כביכול, של הנוצרים על התפילה היהודית, וככל הנראה, השפעה שכזו אף פעם לא היתה²³. הנה אומר, גורלם של סברות חסרות ביסוס שהן נידחות מלפני הלומדים בהוכחות נחרצות, ואין לנו כל ראייה לכך כאילו תפילה כלשהי הנאמרת בפי ישרים וצדיקים חוברה על ידי מאמיני אותו האיש.

על אפשרות הסבר שונה לשם ישוע

והנה, אף אם יש לדחות דבריו של ליבס, אין פירושו של דבר כי חובה עלינו לקבל את דבריהם של החוקרים האחרים. אולי ניתן לומר כאן כי לפנינו דוגמה לכלל שקבעו חכמים כי לעתים טובה שאלה טובה מתירוף דחוק. מכל מקום, ייתכן להציע הסבר אחר שעל פיו הגיע שמו של ישוע אל התפילה שלפנינו. ראשית יש להעיר כי ייתכן ואין כאן כל קושיה. כלומר, נכון הוא שלראשונה נחקלים אנו במלאך בשם ישוע מבלי שנודע עליו ממקום אחר. ואולם, עדיין אין להסיק מכאן כי לפנינו שיבוש. הלא גם אם נאמר כי שמו ה'אמיתי' של המלאך הוא ישעיה, עדיין הקושיה במקומה עומדת. משמע, אם כן, שעיקר הבעיה לפנינו היא רגישותנו היתירה לשם ישוע, רגישות הנובעת מכך ששמו של משיח הנוצרים הוא ישו(ע). ברם, היה קיום לקושיה זו, לדעתי, רק אם יכולים היינו לבאר את שמות כל יתר המלאכים המופיעים בתפילות אלו, כגון: אנקתם, פסתם, ואחרים²⁴. כלומר, לפנינו שמות מלאכותיים שנוצרו על בסיס של צירופי ראשי תיבות, גימאטריות, ועוד חישובים מעין אלו. אם כן, מניין לנו שאף השם ישוע לא צמח באותה דרך?

ברם, אם לא נקבל הסבר 'פשטני' זה, ונדבוק בגישה כי לפנינו שם ששונה במכוון,

22. ל' ליג'ייה, 'נשמת כל חי' — שירתההלה הכריסטולוגי שבאיגרת אל הפיליפיים הליטורגיה האויכאריסטית, הקונגרס העולמי השלישי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"ה, עמ' 132-133: י"ד לרנר, 'מיהו המחבר של תפלת "נשמת כל חי"?' שנה בשנה (תשמ"ג), עמ' 408-412: סתר תפילה היכלות, עמ' 107.

23. אשר להשפעת המוסיקה הנוצרית-סורית הקדומה, עיין עוד בספרי עמ' 40, 52, ותן דעתך כי הוצאת כמה מלים מתוך 'עלינו לשבח' הינה עניין החורג מהנדון כאן. ראה שם, עמ' 32 ואילך.

24. דוגמה אופיינית לכאן היא קטע היכלות בו כתוב כך: 'אמר רבי ישמעאל: סח לי סנויאל שר הפנים, ובגירסא אחרת 'ססניאל שר הפנים', שני שמות שאינם ידועים ממקורות אחרים. ראה: פ' שפר, סינופסיס לספרות ההיכלות, טיבינגן 1981, עמ' 60-61 פיסקה 122.

עדיין יש לבאר את טעמו של השינוי. המונח 'זיוף' — כפי שהשתמש בו לראשונה, ביחס לתפילה זו, המדקדק וליגמן בר — רחב הוא, וניתן לכמה ביאורים, ועל כן, שומה עלינו לבאר כיצד 'זיוף' השם ישוע. ראקובר כתב כי 'בשום אופן אין להסכים שהצליחו (הנוצרים) להוסיף שלש מלים בתפילה שנתפשטה בישראל, והמתפללים לא ירגישו בהן'. על כן הוא סבר שהנוצרים הגיהו קלות 'והדפיסו "ישוע" במקום "וישעי"ה'.

והנה, המחזור הראשון בו נמצא השם ישוע הינו פראג שמ"ה, ואף אם תפילות לפני התקיעות בשופר נמצאו בדפוסים קודם לכן (טיהינגן, ש"ך), הרי ששם לא הודפסו אותה תפילה בה מחקר ישוע והמסתיימת ב'ברכה'. משמע, איפוא, כי כבר מהופעתו הראשונה של קטע זה בדפוס הופיע נוסח 'משובש'. והנה, אבידע ניסה להסביר שיבוש זה כעשוי במכוון בידי הנוצרים, כפי שקדמוהו בכך, אלא שניסה לחלות את העניין בהסבר חדש²⁵. לדעת אבידע התאפשר סירוסו המכוון של השם כתוצאה מכך שבבתי הדפוס של הגוים עבדו גם בשבת, והואיל ולא היו נוכחים יהודים בבית הדפוס באותו יום, נתאפשר לעוכרי ישראל לשנות את הכתוב כראות עיניהם²⁶. דא עקא, שאין אפשרות להוכיח הנחה זו, ואף אין לנו ראייה שאכן כך אירע²⁷.

ברם, במאמרו המסכם והמאוחר, הציע אבידע (שם, בעמ' ט), דרך אחרת להסבר השם 'ישוע'. לדעתו הנוסח הראשוני היה 'ישועיה', נוסח שנולד על ברכי גימאטריה כלשהי. מאוחר יותר קוצר השם ל'ישועי', ומכאן, בהשמטת גרש אחת קטנה, קצרה היתה הדרך לנוסח 'ישוע' (ישועיה < ישועי < ישוע)²⁸. הורי אומר, אין כאן לא נוצרים ולא זדים, אבל יש כאן צירוף, שאינו נדיר, של שגיאות סופרים וטעויות מדפיסים אשר (יחד עם יהודים כשרים ויראי שמים שלא ראו מקום לאותה רגישות מדומה), בשלהם נשתכרו הרבה קולמוסים.

לסיכום: השם הבלתי שכיח 'ישוע שר הפנים' המופיע בסידורים רק החל משלהי המאה השש-עשרה הוסבר בכמה אופנים. רבנים שאינם חוקרים פילולוגיים (שקולם לא נשמע,

25. ראה דבריו של אבידע ב'נרות שבת', כאמור לעיל הע' 3.

26. ראה: ד' יוסיפון, 'השבת בספרות', נרות שבת, ג ס"ט (תש"ו), עמ' קמז; ש' אסף, עם הספר והספר (בעריכת ג' קרסל), צפת תשכ"ד.

27. כלומר, אין זה מן הגמנע כי הדפיסו בשבת. ואולם, ככל כלל פילולוגי של 'טעות סופרים', צריכים אנו קודם לרוכז מציאותה של תופעה מסוימת, כגון אשגרה (גלוסא), ורק אחר כך ניתן לשער כי היו יותר מקרים מן הנראה בכתב היד. ברם, לא ידוע לי על מקרה אחר של זיוף מעין זה, ועל כן כל התיאוריה המוצעת עומדת בסימן שאלה גדול (מה גם שאם יימצא כתב-יד של תפילה זו באחד המחזורים, כי אז יוכח בעליל שהיא חסרת שחר).

28. ח' קרויס (מכלכל חיים בחסד, ב, עמ' נה), היקשה על אבידע מיניה וביה. כיצד מביא אבידע ראייה מגימאטריה הידועה מדפוס מאוחר (ונציה תע"ב), ביחס לדפוס קדום הימנו (פראג שמ"ה)? לפיכך מסיק קרויס: 'והדבר ברור כפי שהחליטו כל גדולי הדורות שזיוף נמצא כאן'. ברם, גם אם החליטו כך פוסקים ידועי שם, עדיין אין זה אומר כי כך אירע במציאות ההיסטורית. יש להניח כי אבידע שכתב את מאמרו הבין את הדברים לא פחות טוב מקרויס, אם לא יותר, ולא סבר כי יש כאן סתירה. דומה כי ההסבר לכך ברור מאליו: מקרה הגימאטריה המאוחר מלמד על הגירסא הקדומה יותר שנדפסה במקום אחר (ומכתב-יד שונה).

דרך כלל, במחקר זולתי כאן), סברו כי מקור השם בזיוף מכוון של הנוצרים²⁹. מלומדים נטולי-רסן מחקרי בנו על תיאוריה זו השערה גוספת, על פיה מוצא התפילה והנוסח הוא ביהודים-נוצרים בני המאות הראשונות לספירה שהתפללו אל משיחם של הנוצרים. ברם, בשל שיקולים היסטוריים ופילולוגיים, כמו גם חקר התפילה והברכות, מוטב להעדיף הסברים שקולים וזהירים יותר כפי שכבר הציע הרב י"ל אבידע, על פיו מקור השם 'ישוע' הוא בשיבוש טכסטואלי גרידא, מעין טעויות סופרים רבות הידועות שכמותן, או שאין כאן כל שיבוש, אלא שם של מלאך עליו אין ידיעות נוספות.

11/15/2017

29. יוצא הדופן היחידי הוא ש' קרויס (ציין לו אבידע במאמרו, לעיל הע' 3), שסמך ידו על הדיעה כי הכ לישו הנוצרי. אכן, לא נודע ש' קרויס כחוקר תפילה, אף שכתב כמה חיבורים בתחום זה.